

Ә. ТАРАҚОВ,
филология, әдебиеттану және
әлем тілдері факультетінің аударма
теориясы және әдіснамасы
кафедрасының меңгерушісі, ф.ғ.д., профессор

ӘДЕБИЕТТАНУДЫ ТАРИХПЕН ТОҒЫСТЫРҒАН

Жұмат Тілепов – қазақ әдебиеттану ғылымында ежелгі дәуір әдебиетінде белсене еңбек етіп жүрген ғалым. Ол негізінен алғанда XV-XVIII ғасырлардағы ақын-жыраулар поэзиясын зерттеуге өз үлесін қосты. Оның осы саладағы оқу құралдары мен монографиялары біршама. М.Әуезовтен бастау алып, Ә.Марғұлан, Х.Сүйіншіәлиев, М.Мағауин т.б.ғалымдар зерттеген, жүйелеген ежелгі ғасыр поэзиясын талдап зерттеулері тәуелсіздік мұратындағы өзіндік ой-тұжырымдарын толықтыруымен ерекшеленеді. Ең алғаш (1983) кандидаттық диссертациясы негізінде «Ерте дәуірдегі қазақ әдебиеті. XIV-XVIII» оқу құралы жарық көрді.

Ақын-жыраулар поэзиялық зерттеу еңбектерінің бірі – «Елім деп еңіреген ерлер жыры» 1995 жылы «Білім» баспасынан шыққан жоғарғы оқу орындарының студенттеріне арналған оқу құралы. Ондағы тараулардың атаулары зерттеу нысанының ауқымдылығын байқатады: «Тараулар поэзиясы және тарихи шындық», «Қазақ хандығының құрылу және қалыптасу дәуіріндегі әдебиет», «Жоңғарларға қарсы күрес және бодандық кезеңнің әдебиеті». Мұнда Асан қайғы, Жиёмбет, Доспамбет Марғасқа, Шалкиіз т.б. жыраулар поэзиясын талдаған.

«Өр мінезді өжет ойдың иесі» Доспамбет жыраудың философиялық мағынадағы өткір жырларына жасаған талдаулары мен қорытындылары - үлкен ізденіс нәтижесі. Орыс әдебиетіндегі В.Г.Белинский, А.Н.Веселовский, т.б. белгілі әдебиеттанушылармен қатар, тарихшылар И.Златкин, В.Басин, А.Левшин, И.Унковский, Н.Аполлова еңбектерін қарастырып, ғылыми еңбектің өзектілігі мен мазмұнын тарихи негізде байытқан. Толғау, жырлардың поэтикалық ерекшелігімен бірге, ондағы оқиғалардың тарихи кезең шындығымен арақатынасын анықтаған.

Әйгілі «Елім-ай» жырын қарастырудағы пайымдаулар, Абылай, Қабанбай, Бөгенбайға қатысты тарихи жырлардың мазмұнындағы тарихи дәуірдің шындықтарын саралауы Ж.Тілеповтің тақырыбына тыңғылықты әзірлігін танытады. Бұл, әсіресе, Абылайға қатысты Бұқар жырау жыр-толғаулары мен Исатай, Махамбет, Кенесары көтерілісі жайлы шығармаларды талдауынан көрінеді. Ғалым: «Өйткені, ерлікті, өрлікті, кісілік биіктікті сыйлайтын ел – сол қасиеттер бойынан табылып тұрған өз ұлын, өз ұрпағын қастерлеуге парасаты жеткен. Өйткені, жеке адамның мұқтаж нәрсесі, пенде ретіндегі кем-кетігін емес, елдік, халықтық сапаны таразыға тартар мұндай мінезге бір ғана ұлт емес, күллі адамзат баласы зәру».(45 б) деп атап көрсеткендей, еліміздің жаугершілік, шапқыншылық жылдарындағы аты аңызға айналған, ерліктері жыр-толғауларда қалған әйгілі тарихи тұлғаларға биік құрмет танытуды айқындайды. Ж.Тілеповтың осынау тарихи кезең әдебиетін үнемі жаңа деректермен толықтырып, жаңалауы, қайта айналып соғуы да - ғылымға сүйінпеншілік белгісі.

«Таным мен тағлым» атты оқу құралы (2010) М.Әуезовтің ерте дәуірдегі қазақ әдебиеті тарихын зерттеудегі кейбір мәселелерді талдау еңбегімен басталады. Бұл зерттеуінде ұлы классик суреткердің әдебиеттану ғылымындағы ұшан теңіз еңбегін пайымдап бағалайды.

Шал Құлекеұлы поэзиясының тақырыптық-мазмұндық ерекшелігі өз алдына бір дүние Қобылан Бөрібайұлы, Түбек Байқошқарұлы, Өспе Торқаұлы, Иманжүсіп Құтпанұлы поэзиясын қарастыра келіп, әрқайсысына тұжырым жасайды. Бірін «қанатты поэзия иесі» десе, бірін «әділдік үшін күрескен жаужүрек», «төменнен қисынын келтіріп, сөз тауып кетер тапқыр» , «дұшпандары мұқатып, мойыта алмаған, тарихи күрескер тұлға» деп әрқайсысының тарихи дәуірдегі бітім-болмысын шығарманың поэтикалық-рухани көркемдігі мен ақындық талант ерекшелігін анықтап шыққан.

Тілепов зерттеулерінің тақырыбы көздеген нысанын, мақсатын ашып тұрады. Қазақ поэзиясында елеулі орны бар тұлға Шернияз Жарлығасұлына арнаған еңбегін «Арқыраған асаудай арынды ақын» деп поэтикалық ұғымда берген. Шын мәнінде, ақын мінезінің өткірлігі мен жырларының өршіл, батылдық бітімімен дөп үйлеседі.

«Қозы Көрпеш – Баян сұлу» лироэпосы тақырыбы «Мың жарым жыл жасаған жауһар жыр» деп әдемі бағаланады. Ғалым бір жарым ғасыр деген шартты атаудан гөрі осынау ғашықтық махаббат туындысының тарихымен бірге, көркемдік мазмұндық құндылығын жауһарға балаған.

«Жиырмамыншы-отызыншы жылдардағы қазақ фольклористикасы» 60 беттен тұратын көлемді зерттеу Жұмат аға қазақ фольклорын зерттеу саласының осы бір кезеңнің кең қарымда, жан-жақты талдау өзегіне айналдырған. «Кемел ойлы кемеңгер суреткер» еңбегінде, Еңбек Ері, Қазақстанның халық жазушысы, республика, мемлекеттік сыйлығының лауреаты, көрнекті суреткер Ә.Кекілбаевтың қазақ әдебиетінің асыл қазынасына қосылған тарихи туындыларын жазудағы шеберлігі мен ізденістеріне

байыпты байлам жасайды. «Тұлға» атты мақаласы академик С.Қирабаевқа арналған. Көрнекті әдебиеттанушы әрі сыншы ғалымның азаматтық, ғалымдық болмысы әр қырынан сипатталған. «Сыншы» атты арнау өлеңінде:

«Уа, шіркін, адал қылды, қайран шындық,
Жолыңа әр уақыт та ұрдық құлдык» деп қазақ көркем сынына қосқан айтулы үлесін жырымен сараптайды.

«Ақындар поэзиясы һәм тарих» атты 2-тарауда Исатай, Махамбет көтерілісі мен күрескер, патриот ақын жырларының биік рухын, ұлттық поэзиядағы өзгеше өрнектерін, тегеурінді поэтикалық пафосын кеңінен зерттеп шыққан. Ол әрбір өлеңді тарихи шындықпен салыстыра қарастырады.

«Қазақ мақал-мәтелдері» (2001) кітабы да – зерттеушінің табанды ізденісінің нәтижесі. «Үш қиян» баспасынан 2011 жылы шыққан «XIV-XVIII» ғасырлардағы қазақ халқының тарихи һәм жыраулар мұрасы» атты монографиясы әдебиеттануды тарихи негізімен сабақтастыруымен әрі бұрынғы еңбектерін қайта толықтырып, жаңаша көзқарас танытуымен дараланады. Зерттеуші «Ер Едіге жырын» талдау барысында Қ.Сәтбаевтың 1927 жылы Мәскеуден 20 жасында шығарған «Ер Едіге» кітабының құндылығына, маңыздылығына тоқталады. «Едіге батыр туралы жырлардан сол заманның біраз тарихының сұлбасын ғана емес, шындығын да табуға болады. Бірақ сол шындық... әртүрлі нұсқалардың бойында шашырап жатыр» деп зерттеуші академик Қ.Сәтбаевтың тұжырымын «әртүрлі жыр сорабтары толық жиналғанда айтқындар еді» деген өз пікірімен өрбітеді. Едіге туралы жырларды зерттеуден түйген ой түйіндері де ғылыми ізденісінің нақтылығынан анықталады.

«Білім» баспасынан шыққан «Тарих және әдебиет» оқу құралындағы «Кез келген суреткердің көркемдік шындыққа қол жеткізуі үшін, оның ең алдымен сол өзі бейнелейтін кезеңнің тарихи оқиғаларымен елеулі-елеулі қоғамдық құбылыстарын барынша қапысыз танып, сол турасында байыпты пайымдауларға келуі творчестволық мұрат болып табылады» (309б.) деп айқындап көрсеткені әдебиеттану ғылымындағы жас ғалымдарға, ізденушілерге қарата айтылған өмірлік тәжірибе жемісі. Ізденгіш ғалым осынау тұжырымдауын ғылымдағы табысты жолына үнемі бағдар етіп ұстанды. Өйткені, Ж.Тілепов еңбектері көлемімен емес, зерттеу нысанының дәлдігімен, пынайылығымен, өзектілігімен ерекшеленеді.

Ол қазақ әдебиетінің өткеніне ғана емес, бүгінгі жеткен биігіне парасатты пайымдау білдірген. Ұстаздары, көрнекті ғалымдар Ш.Сәтбаева, З.Қабдолов, З.Ахметов, Т.Кәкішевтерге арнаған мақалалары ғылыми ой-тұжырымдарының нақтылығын танытады.

Жұмат Тілепов міне он бес жылға жуық өзі түлеп ұшқан, 80жылдық айтулы мерейтойын қарсы алғалы отырған әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің филология, әдебиеттану және әлем тілдері факультетіндегі қазақ әдебиеті кафедрасында студенттерге, магистранттарға, Ph докторанттарға дәріс оқып келеді.

Алғашқы мақалалары мен өлеңдерін аудандық «Жаңа өмір» (бұрынғы атауы «Еңбек туы») газетінде бастағанымен, қиын да азапты журналистік қызметтен қол үзген жоқ. Республикалық басылымдарда әдебиеттануға байланысты мақалалары жарияланып тұрады. Бірақ, ғалымдық, ұстаздық жолды анық таңдады. Осынау қиын да қызықты, арналы жолда қазақ әдебиеттану ғылымына бірқатар елеулі еңбектер қалдырды. Жас ғалымдарға ғылыми жетекші болды. Диссертация қорғалатын ғылыми кеңес мүшесі болып, қаншама ғылыми жұмыстарға пікір айтты. Әлі де педагогикалық-ғалымдық қызметте қажымай-талмай еңбектеніп келеді.

70-тен асып, 80-нің сеңгіріне самғай беріңіз! Ғалымдық әрі ұстаздық абыройлы еңбегіңізге жаңа жетістіктер тілейміз. Денсаулығыңыз қуатты болсын, отбасылық өміріңіздің қызығына, қуанышына кенеліп, немере-шөбере бақытымен көңіліңіз шуақтана берсін, қадірлі Жұмат аға!